

SĂRBĂTORI CONSACRATE LUI APOLLON LA MILET ȘI ÎN COLONIILE SALE DE LA PONTUL EUXIN

Remus M. Feraru*

Mots clés: fêtes, culte, épiclèse, Apollon, Milet, colonies pontiques, Pont-Euxin
Cuvinte cheie: sărbători, cult, epicleză, Apollon, Milet, colonii pontice, Pontul Euxin

Fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans ses colonies du Pont-Euxin

(Résumé)

Les fêtes organisées dans les cités grecques se trouvaient, en général, en étroite liaison avec la pratique des différents cultes religieux. Les fêtes publiques étaient autant d'occasions d'honorer les divinités vénérées dans telle ou telle cité. Les fêtes consacrées aux divinités vénérées dans les cités grecques représentaient des pères fondamentaux pour l'organisation de leurs calendriers. Les fêtes consacrées à Apollon sont relativement bien attestées tant à Milet que dans ses colonies du Pont-Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Histria, Tyras, Olbia du Pont, Nymphaion, Pantikapaion, Gorgippia, Hermonassa, Tanaïs).

L'objet de notre étude est de faire une recherche comparative concernant les fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans les cités pontiques d'origine milésienne. Notre démarche est fondée sur la prémisse que les colonies pontiques milésiennes avaient adopté les cultes et le calendrier de leur métropole, Milet.

Apollon occupe une place centrale dans le panthéon des cités pontiques milésiennes, tout comme dans leur métropole, Milet, ce qui est confirmé par la multitude d'épiclèses du dieu: Ἰητήρ, Ἐβδόμειος, Νεομήνιος, Θαργήλιος, Δελφίνιος, Μεταγεῖνιος, Βοηδρόμιος.

Dès le début du VIIIe siècle av. J.-C., la relation entre les noms des fêtes grecques et les dénominations des mois du calendrier est bien évidente. À l'origine, les Grecs dénommaient les mois du calendrier selon les fêtes principales; chaque mois portait un nom dérivé du nom de la fête homonyme ou de l'épiclèse du dieu vénéré à cette occasion. Les rituels et les cérémonies festifs étaient accomplis pendant les jours du mois consacrés à chaque divinité importante, jours fixés par des lois et des réglementations sacrées. Par exemple, le mois Θαργηλιών signifie „le mois de la fête Θαργήλια”, consacrée à Apollon Θαργήλιος.

Apollon *Iētros* (*Guérisseur, Médecin*) était la principale divinité vénérée exclusivement dans les colonies milésiennes situées sur les côtes de l'ouest et du nord de la Mer Noire. En échange, les inscriptions n'attestent pas le culte d'Apollon *Iētros* à Milet. D'après Ju. G. Vinogradov, la vénération d'Apollon *Iētros* aurait été prescrite aux colons venus de Milet par l'oracle de Didymes. L'importance du culte d'Apollon *Iētros* dans le cadre de la vie religieuse d'Histria réside dans le fait que son prêtre était l'éponyme de la cité. Aristagoras fils d'Apatourios avait organisé très probablement des fêtes publiques et des processions en l'honneur d'Apollon *Iētros* et d'autres divinités vénérées par les Histriens dans la cité.

Apollon *Delphinios* était la divinité principale de Milet, vénérée dans son temple, la *Delphinion*. Son culte était l'apanage de l'association des *Molpoi* dont le président, l'asymnète, exerçait la charge éponyme. Le culte d'Apollon *Delphinios* est attesté pour des colonies pontiques milésiennes de la côte septentrionale du Pont-Euxin.

Le mois *Tauréon* occupe une place importante dans le cycle festif d'Apollon *Delphinios*, à Milet. Pendant le mois de *Tauréon* (avril / mai) à Milet étaient célébrés les *Hebdomaia* (ἑβδομαία) consacrés à Apollon *Hebdomeios*. À Olbia, Apollon Νεομήνιος («du premier jour du mois») était honoré par l'association des *Neoméniastes* qui célébraient l'anniversaire du dieu le premier jour de chaque mois. Le décret histrien en l'honneur d'Aba, fille de d'Hekataios indique qu'à Histria était célébré le premier jour du chaque mois (νεομηνία) consacré à Apollon. Pendant le mois de *Thargéliôn* (qui correspondrait aux mois de mai / juin), à Milet et dans ses colonies pontiques, étaient célébrés les *Thargélies* (Θαργήλια) consacrés à Apollon *Thargēlios*. Les *Métageitnia* étaient consacrés à Apollon *Métageitnios* («le protecteur d'alliance et d'union entre les voisins»). La fête des *Métageitnia* est attestée dans le règlement de culte des *Molpes* de Milet. L'existence des *Métageitnia* à Olbia est suggérée par celle du mois de *Métageitniôn*, attesté directement dans la colonie de la rive du Boug. Le mois de *Boédromion* (septembre / octobre) attesté directement à Olbia et Odessos, peut être mis en relation avec la traditionnelle fête ionienne des Boédromies (Βοηδρόμια). Les

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan,
nr. 4; e-mail: remusferaru@yahoo.fr

Boédromies sont les fêtes de la solidarité des armes et du secours militaire. L'existence des *Pyanepsies* (Πυανέψια) aux colonies pontiques milésiennes est suggérée par celle du mois *Pyanépsiôn* (octobre / novembre). Les cités milésiennes du Pont Euxin ont adopté le cycle de fêtes établi par la tradition milésienne, donnant sans doute la primauté au culte d'Apollon qui était par excellence le patron des fondations pontiques de Milet. Les sources épigraphiques prouvent que le culte d'Apollon a joué un rôle particulièrement important dans l'établissement du calendrier de Milet et de ses colonies pontiques.

Sărbătorile organizate în cetățile grecești se aflau, în general, într-o strânsă legătură cu practicarea diferitelor culte religioase. Sărbătorile publice erau prilejuri de a cinsti divinitățile venerate în cetate. În religia greacă, funcția sărbătorii era aceea de a celebra sau a comemora un eveniment sau un personaj mitologic. Sărbătorile consacrate divinităților adorate în cetățile grecești reprezentau repere fundamentale pentru organizarea calendarelor acestora. Numele lunilor calendarului grec derivă, cu câteva excepții, de la denumirile sărbătorilor religioase omonime. Momentul și locul de desfășurare al ritualurilor și ceremoniilor asociate diferitelor sărbători erau fixate în prealabil prin legi și regulamente sacre¹.

Sărbătorile consacrate lui Apollon dețineau o pondere sporită atât în calendarul Miletului, cât și în calendarele coloniilor sale de la Pontul Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Histria, Tyras, Olbia, Nymphaion, Pantikapaion, Gorgippia, Hermonassa, Tanais). Acest fapt se explică prin poziția centrală pe care o ocupă Apollon în panteonul Miletului și în cel al citoriilor pontice milesiene. Studiul nostru are ca obiect cercetarea comparativă a sărbătorilor închinat lui Apollon la Milet și în cetățile pontice de origine milesiană. Demersul nostru se bazează pe premisa că cetățile pontice milesiene au adoptat cultele și calendarul din metropola lor Milet.

Cultul lui Apollon este preponderent în cetățile grecești de la Pontul Euxin, atât în coloniile milesiene, cât și în cele megariene. Apollon ocupă un loc central în panteonul coloniilor pontice milesiene, precum și în cel al metropolei acestora; acest fapt este confirmat, printre altele, de multitudinea epiclezelor cu care zeul era invocat: Ἰητρός, Ἐβδόμειος, Νεομήνιος, Θαργήλιος, Δελφίνιος, Μεταγείτνιος, Βοηδρόμιος. Precizăm că în cercetarea de față ne vom concentra atenția doar asupra epiclezelor lui Apollon care au legătură cu sărbătorile celebrate în cinstea zeului la Milet și în cetățile pontice de origine milesiană.

1. Metodologia cercetării

Încă de la începutul secolului al VIII-lea î.Hr., relația între numele sărbătorilor grecești și cele ale

lunilor calendarului este evidentă. La origine, grecii denumeau lunile calendarului după sărbătorile principale; fiecare lună purta un nume derivat de la numele sărbătorii omonime sau de la epicleza zeului cinstit cu acel prilej². Ritualurile și ceremoniile festive erau îndeplinite în zilele lunii consacrate fiecărei divinități importante, zile fixate prin legi și regulamente sacre. De exemplu, luna Θαργηλιών semnifică „luna sărbătorii Θαργήλια” consacrată lui Apollon Θαργήλιος; Μεταγείτνιών desemnează „luna sărbătorii Μεταγείτνια” închinată lui Apollon Μεταγείτνιος. Așadar, existența diferitelor sărbători grecești poate fi dedusă – acolo unde acestea nu sunt atestate direct de către documentele epigrafice – pornind de la numele lunilor omonime, în cazul în care acestea din urmă sunt menționate în inscripții. La rândul lor, epiclezele divinităților – formate pe numele sărbătorilor omonime – constituie un indiciu după care se poate deduce existența sărbătorilor care le erau închinat respectivelor zeități³. De exemplu, epicleza Θαργήλιος îl desemnează pe Apollon cinstit cu ocazia sărbătorii Θαργήλια.

2. Cultul lui Apollon Ietros la Milet și în citoriile sale pontice

Apollon Ἰητρός („Tămăduitorul”) era principala divinitate venerată exclusiv în coloniile milesiene situate pe țărmul vestic și pe cel nordic al Pontului Euxin. Inscripțiile, izvoarele literare și monedele atestă răspândirea cultului său la Apollonia Pontica, Histria, Tyras, Olbia, Pantikapaion, Hermonassa și Phanagoreia⁴. Existența cultului lui Apollon *Ietros* la Gorgippia și Sinope poate fi dedusă pe baza atestării epigrafice a antroponimelor teoforice derivate de la epicleza zeului Ἰητρός / Ἰατρός⁵.

² Casevitz, 1991, 110–112.

³ Casevitz, 1991, p. 111–112.

⁴ Chieikova 2008, 16–24; 25, 28; Ehrhardt 1989, 115–122; Ehrhardt 1983, I, 136–141, 144; IGDOP, 111.

⁵ CIRB 1148, r. 2: Ἰατρ[οκλῆς — —] (Gorgippia, aprox. 150–200 d. Hr.); IGDOP 1, 5–6: „Ἰητροκλεῖ τῶι Ἐκαταίῳ Σινωπῆι ...” (Olbia, 475–450 î.Hr.). Ἰητρός este forma ioniană a epiclezei lui Apollon; un graffito descoperit la Histria, datat în al treilea sfert al secolului al VI-lea î.Hr., atestă numele teoforic Ἰητρόδωρος (SEG XLVI, nr. 889, r. 1: Ἰητροδῶρο-); acest nume trimite în mod clar la epicleza

¹ Ferrari 2003, 742 (s.v. *sărbătoare*).

În schimb, cultul lui Apollon *Ietros* nu este atestat din punct de vedere epigrafic în metropola Milet și nici în Asia Mică⁶. Totuși, numele teoforice cu tema în Ἰητρ- /Ἰατρ- – de tipul Ἰατροκλῆς, Ἰητροφάντης, Ἰάτρων – răspândite mai ales în Ionia și Caria, pledează pentru originea ioniană a epiclezei Ἰητρός /Ἰατρός; aceste nume sunt frecvent atestate mai ales în regiunea Miletului⁷. În afară de asta, versurile 1207 și 1377 ale poemului *Alexandra* care îi aparține lui Lycophron – unde este vorba despre χρησιμοὶ Ἰατροῦ (*oracolele lui Iatros*) într-un context care se referă la sanctuarul de la Didyma⁸ – evocă în mod evident vechea divinitate oraculară a milesienilor⁹. Așadar se poate afirma cu certitudine că, cultul lui Apollon *Ietros* era originar din Didyma – situată la aproximativ 17 km de Milet – de unde a fost importat de către coloniile pontice milesiene, deși în acestea din urmă nu există nicio urmă sigură care privește aspectul său oracular¹⁰. În opinia lui Ju. G. Vinogradov, venerarea lui Apollon *Ietros* le-ar fi fost prescrisă coloniștilor milesieni de oracolul

Ἰητρός a lui Apollon. Potrivit editorului inscripției, avem de-a face cu cel mai vechi antroponim în Ἰητρο- /Ἰατρο- atestat până acum în coloniile pontice milesiene, A. Johnston 1995–1996, 99–101. Numele teoforice în Ἰητρο- /Ἰατρο- atestă în mod indirect cultul lui Apollon *Ietros* la Olbia (IGDOP 101, r. 3, 167–168: Ἰητρόδωρος, secolul al V-lea î.Hr.) și Pantikapaion (CIRB 77, r. 12: Ἰατρ[ροκλῆς], 173–211 d. Hr.), în acest sens, vezi și Dana-Dana 2009, 238. Forma antică a epiclezei lui Apollon, Ἰατρός, apare cel mai devreme într-un graffito de la Olbia datat în secolul al V-lea î.Hr. (IGDOP 99, 161); aceeași epicleză apare în inscripțiile de la Histria (ISM I, 1, r. 7; 33, r. 4) și Tyras, cât și pe monedele de la Apollonia Pontica, toate datate în secolele al III-lea și al II-lea î.Hr., vezi, Chiekova 2008, 24, nota 37 și p. 25.

⁶ Chiekova 2008, 32; doar poetul elenistic Lycophron menționează epicleza Ἰατρός atribuită lui Apollon venerat în insula Lepisia situată în *chora* milesiană și în Myus, o mică așezare ioniană aflată în vecinătatea Miletului: χρησιμοὶς Ἰατροῦ Λεψίου Τερμινθέως, Lycophron, *Alexandra*, v. 1207, *apud* Chiekova 2008, p. 34, nota 83; vezi și Ehrhardt 1983, 133.

⁷ Ehrhardt 1983, I, 144; II, 440, nota 546; Ehrhardt 1989, 116, nota 14.

⁸ Versul 1207 menționează χρησιμοὶς Ἰατροῦ Λεψίου Τερμινθέως. Cuvântul Λέψιος este etnicul insulei Lepisia situată în teritoriul rural (χώρα) al Miletului. Epicleza Τερμινθέως îl desemnează pe Apollon venerat la Myus, o altă așezare ioniană situată în vecinătatea Miletului. În opinia lui N. Ehrhardt, *Iatros*, ca echivalent al lui Apollon, era o divinitate a panteonului milesian, caracterizată de către poetul Lycophron prin epiclezele pe care le purta în sanctuarele sale de la Lepsia și Myus, situate în imediata vecinătate a Miletului, vezi Ehrhardt 1989, 117 și nota 25. De asemenea, Apollon *Iatros* este menționat de către Aristofan, (*Păsările*, v. 584), însă fără nicio aluzie la Milet.

⁹ Ehrhardt 1989, 115–122; Chiekova 2008, 34.

¹⁰ IGDOP, 112.

de la Didyma¹¹; s-a emis chiar și ipoteza unei colonizări a bazinului Pontului Euxin sub patronajul zeului în urma unei porunci speciale transmisă tuturor coloniștilor milesieni de oracolul de la Didyma¹².

Apollon era venerat în coloniile pontice milesiene în ipostaza de *Ietros* (*Tămăduitorul / Medicul*). Un pasaj din Strabon clarifică sensul epitetului *Ietros*; istoricul afirmă că „milesienii și delienii îl numeau pe Apollon, Οὔλιος, și anume destinat a fi *vindecător* și salvator (οἶον ὑγιαστικὸν καὶ παιωνικόν); căci οὔλειν înseamnă ὑγιαίνειν”¹³. Strabon apropie cuvântul οὔλιος de verbul οὔλειν pe care îl consideră sinonimul lui ὑγιαίνειν („a fi sănătos, a se vindeca”)¹⁴; el îi atribuie lui οὔλιος sensul de *vindecător* prin apropiere etimologică de verbul οὔλειν (*a fi sănătos*) și vede în Apollon *Oulios* un zeu *tămăduitor*¹⁵. Același cuvânt, οὔλιος, este întâlnit la Homer, având la origine sensul de *funest, care ucide*¹⁶. Potrivit tradițiilor lexicografilor, vechii greci îl considerau pe Apollon *Oulios* un zeu vindecător, apropiind prin antifrază epitetul Οὔλιος de adjectivele homerice οὔλος și οὔλιος, care au sensul de *funest, care ucide*¹⁷. Această dublă natură a lui Apollon *Oulios* – în același timp, *funest* și *tămăduitor* – se regăsește la Apollon *Ietros* care întruchipează pe zeul care tămăduiește ucigând răul¹⁸.

Izvoarele literare, documentele epigrafice și numismatice ilustrează în mod satisfăcător atributele caracteristice lui Apollon *Ietros*, și anume arcul, săgețile și ramura de laur¹⁹; laurul consacrat prin excelență lui Apollon deține, printre altele, proprietăți purificatoare și apotropaice care

¹¹ Vinogradov-Kryjiski 1995, 109–110; vezi și Vinogradov 1987, 24.

¹² Ehrhardt 1983, I, 145; Chiekova 2008, 35–36.

¹³ Strabon, XIV, 1, 6: „Οὔλιον δ’ Ἀπόλλωνα καλοῦσί τινα καὶ Μιλήσιοι καὶ Δήλιοι, οἶον ὑγιαστικὸν καὶ παιωνικόν· τὸ γὰρ οὔλειν ὑγιαίνειν”.

¹⁴ Verbul οὔλειν fusese creat probabil de către gramaticieni pornind de la forma de imperativ homerică οὔλε, Chantraine 1974, (III), 794 (s.v. ὄλος); vezi și *LSJ*, 1271 (s.v. οὔλω – *to be whole or sound*).

¹⁵ La ideea de vindecare trimit formele homerice οὔλη (*cicatrice*) și οὔλω / οὔλομαι (*a cicatriza*), care fac parte din aceeași familie de cuvinte ca și οὔλιος (*vindecător*), *LSJ*, 1270 (s.v. οὔλη; οὔλω / οὔλομαι).

¹⁶ *LSJ*, 1270 (s.v. οὔλιος, οὔλος); Chantraine 1974, (III), 837, (s.v. οὔλος 3); vezi și Chiekova 2008, 36, nota 91.

¹⁷ Masson 1988, 173; în acest sens, vezi și o notiță din Suda, s.v. Οὔλιος· ὁ Ἀπόλλων· ἰατρός γὰρ ἦν, σημαίνει δὲ καὶ ὀλέθριος, *apud* Chiekova 2008, 36, nota 91.

¹⁸ Detienne 2009, 206–208; 228–229; Ferrari 2003, 84, 86; Chiekova 2008, 36.

¹⁹ Chiekova 2008, 23–24; 27–32.

fac din această plantă un atribut firesc al zeului tămăduitor²⁰.

Cele mai vechi atestări ale cultului lui Apollon *Ietros* provin din actuala insulă Berezan (numită în antichitate *Borysthenes*), unde se stabiliseră primii coloniști milesieni; de asemenea, zeul fusese venerat la Olbia, încă de la întemeierea acestei colonii. Epicleza *Ietros* apare în *graffiti* cu caracter votiv încă din prima jumătate a secolului al VI-lea î.Hr.²¹. Un sanctuar a cărei construcție urcă în prima jumătate a secolului al VI-lea î.Hr. i-a fost consacrat lui Apollon *Ietros* în *temenos*-ul occidental de la Olbia²²; acest sanctuar este menționat sub numele de Ἰητρόων într-un graffito gravat pe o țiglă, datată în ultimul sfert al secolului al VI-lea î.Hr.²³.

O inscripție descoperită la Berezan, care datează din ultimul sfert al secolului al VI-lea î.Hr., evidențiază relația privilegiată între Apollon *Ietros* și așezarea de la Borysthenes (numele antic al Berezanului); în această inscripție, zeul este desemnat drept „stăpânul insulei Borysthenes”²⁴ care se identifică cu propria sa reședință²⁵.

Într-o altă inscripție descoperită la Berezan, datând din ultimul sfert al secolului al VI-lea î.Hr., Apollon *Ietros* poartă și epitetul τοξοφόρος: „[...] τοξοφόρος, φίλι(ο)ς δωρη(ι) δυνάμ(ι) ητη(ρ) ος [...]”²⁶. În opinia cercetătoarei Dobrinka Chiekova, τοξοφόρος relevă atributele specifice ale lui Apollon *Tămăduitorul*, și anume arcul și săgețile. În sprijinul ipotezei sale, Chiekova invocă reprezentările lui Apollon de pe emisiunile monetare provenind din coloniile pontice milesiene (Olbia, Histria, Apollonia Pontica și Sinope); pe aceste monede, zeul este reprezentat ținând în mâini arcul și săgeata²⁷.

Epitetul τοξοφόρος a fost asociat cu monedele-săgeți descoperite în împrejurimile cetăților grecești situate pe țărmurile vestic și nordic ale Pontului Euxin (Apollonia Pontica, Histria, Tomis, Odessos, Tyras), precum și la Kerkinitis și în Bosporul Cimmerian. Pornind de la această asociere, monedele-săgeți au fost puse în relație cu cultul lui Apollon *Ietros*; ele reprezintă *primul semn*

monetar al coloniilor milesiene situate pe țărmurile vestic și nord-vestic ale Pontului Euxin; totodată, confecționarea și răspândirea lor se justifică din punct de vedere ideologic prin practicarea cultului comun a lui Apollon *Ietros* de către cetățile pontice de origine milesiană. Emiterea monedelor-săgeți marchează preeminența lui Apollon *Ietros* în funcția sa de arcaș-protector²⁸.

Apollon *Ietros* ocupa un loc central în panteonul Histriei. Inscripțiile histriene menționează templul lui Apollon *Ietros*²⁹, deși acesta nu a fost încă identificat pe teren. Decretele publice erau expuse atât în sanctuarul lui Apollon *Ietros*, cât și în *agora* cetății, ceea ce confirmă preeminența zeului în cadrul comunității civice histriene³⁰. O dedicație de la Olbia gravată pe soclul unei statui care datează din prima jumătate a secolului al V-lea î.Hr. confirmă vechimea cultului lui Apollon *Tămăduitorul* la Histria; zeul este desemnat aici ca Ἰστρο μεδέων, „stăpânul *Istros*-ului”, ceea ce nu se poate referi la fluviul Istros, ci la cetatea omonimă³¹.

Începând din secolul al III-lea î.Hr., emisiunile monetare și inscripțiile documentează cultul lui Apollon *Ietros* la Apollonia Pontica. Totuși, pe baza analogiilor cu situația de la Olbia și Histria, unde cultul său este atestat încă din epocile arhaică și respectiv clasică, cercetătorii admit că Apollon *Tămăduitorul* fusese venerat și la Apollonia încă de la întemeierea coloniei³². Un decret descoperit la Apollonia, care datează din prima jumătate a secolului al II-lea î.Hr., îl cinstește pe Hegesagoras fiul lui Monimos; acesta fusese trimis de către cetatea Histria pentru a ajuta Apollonia Pontica în războiul pe care ea îl purta împotriva vecinei sale Mesambria. Decretul stipulează înălțarea unei statui în cinstea lui Hegesagoras care urma să fie expusă în sanctuarul lui Apollon *Ietros*³³.

²⁸ Chiekova 2008, 28–30.

²⁹ ISM I, 6, r. 3; 18, r. 21.

³⁰ ISM I, 34, r. 3–5: „... καὶ ἀναθεῖ[ναι] ἕνα μὲν ἐν τῷ ἱερῶι Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰατροῦ, [ἐν ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ] παρὰ τὸν βωμόν] τοῦ Ἀπόλλωνος ἕ[να δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ “.

³¹ IOSPE I², 164: „Ξάνθος [Πό[σιος] / Ἀπόλλωνι Ἰητρ[ῶι] Ἰστρο μεδέοντ[ι] / Ὀλβιοπολίτης” („Xanthos, fiul lui Posis, Olbiopolitul, în cinstea lui Apollon *Ietros*, stăpânul *Istros*-ului”); vezi și Rusjaeva-Vinogradov 2000, 229–234; statuia pe care fusese gravată dedicația prezentată mai sus era destinată sanctuarului lui Apollon *Ietros* de la Histria, însă ea rămăsese la Olbia dintr-un motiv necunoscut, IGDOP 58, 109–110.

³² Chiekova 2008, 22–23.

³³ IGB I² 388 bis = ISM I, 64, rr. 34–39: „[...] στεφανῶσαι δὲ καὶ Ἡγησαγόραν Μονίμου χρυσῶι στεφάνω[ι] / ἐν τοῖς Διονυσίοις καὶ εἰκόνι χαλκῆι ἐν ὄπλοις ἐπ’ ἐμ[β]όλου καὶ ἀναθεῖναι τὴν εἰκόνα εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰατροῦ καὶ γράψαι τὸ ψήφισμα εἰς τὴν β[ά]σιν [...]”.

²⁰ Chiekova 2008, 36–37.

²¹ IGDOP 54, 55, 56, 107–109.

²² Rusjaeva 1999, 76.

²³ IGDOP 59, 110–111; vezi și Detienne 2009, 229.

²⁴ IGDOP 90, 142–143: „[Βορυσθ]ένεος [μεδέων] Ἰητρόος”; cf. IGDOP 57, p. 109: „[Α]πόλλωνι Ἰητρῶι Βορυσθένε[ος μεδέοντι]” (Olbia, a doua jumătate a secolului al VI-lea î.Hr.).

²⁵ Trippé 2010, 27.

²⁶ IGDOP 93, 146–147: „[...] arcașul prieten, dar pentru puterea medicului [...]”.

²⁷ Chiekova 2008, 27–28.

O altă inscripție datată în secolul I sau al II-lea d. Hr. ne informează că un oarecare Metokos a restaurat un turn și o poartă – după dezastrul suferit de Apollonia – pe care le-a consacrat lui Apollon *Ietros*³⁴. Așadar, inscripțiile descoperite la Apollonia Pontica relevă rolul lui Apollon *Ietros* de *apărător și protector al cetății*.

Așadar, în coloniile pontice milesiene, „epicleza Ἰητρος exprimă strânsa asociere a lui Apollon cu arta vindecării, care constituie o trăsătură specifică a religiei apollonice”; este posibil ca primii coloniști milesieni, sosiți pe țărmurile Pontului Euxin, să-l fi venerat pe Apollon *Tămăduitorul* datorită spaimei resimțite față de unele boli necunoscute³⁵. Dubla natură a lui Apollon – „tămăduitor” și „funest” – este exprimată în coloniile pontice milesiene prin atributul său de arcaș: „zeul vindecă, alungând răul”³⁶. Pe de altă parte, Apollon *Ietros* era *protectorul comunității civice*. El reunea funcțiile de divinitate fondatoare și poliadă, precum o dovedește poziția sa centrală în panteoanele Olbiei (până la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr.) Histriei și Apolloniei Pontica.

3. Sacerdotiul lui Apollon *Ietros* și celebrarea zeului în coloniile pontice milesiene

Vechimea cultului lui Apollon *Ietros* și caracterul său aristocratic nu pot fi puse la îndoială. El se prezintă ca un cult tipic de clan aristocratic. Această situație se întâlnește la Histria, unde, cel puțin în secolul al IV-lea î.Hr., demnitatea de preot al lui Apollon *Ietros* fusese monopolizată de către membrii unei vechi familii aristocratice histriene³⁷; acest fapt pledează în favoarea existenței unei veritabile familii sacerdotale la Histria în această epocă³⁸.

Importanța cultului lui Apollon *Ietros* în cadrul vieții religioase a Histriei reiese și din faptul că preotul său deținea eponimatul în cetate³⁹. Decretul promulgat în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apatourios – datat către mijlocul secolului I î.Hr. – ne informează că destinatarul său deținuse de trei ori eponimatul la Histria, în calitatea sa de preot al lui Apollon *Ietros*. Aristagoras dăduse dovadă de pietate față de zei, organizând, foarte probabil, sărbători publice și procesiuni în cinstea lui Apollon

³⁴ IGB I² 400: „Μήτοκος Ταρόλου φύσι δὲ / Δέκμου κτίσας τὴν πόλιν / μετὰ τὴν ἔκπτωσις καὶ ἐπισκευάσας (sic) τὸ τρίπυλον / καὶ τὴν βάρην Ἀπόλλωνι Ἰητρ[ῶ]”; vezi și Gočeva 1998, 229, (consultat în 09.12.2016).

³⁵ Chiekova 2008, p. 37.

³⁶ Chiekova 2008, 36.

³⁷ ISM I, 144; 169; 170; 236; vezi și Alexandrescu-Vianu 1989, 1–5.

³⁸ Chiekova 2008, 17–19; Avram *et alii* 2008, 108–109.

³⁹ ISM I, 1; 54; 63.

Ietros și a celorlalte divinități venerat de către histrieni: „ (...) și remarcându-se prin pietate față de zei, cum i se cădea, în primul rând i-a cinstit pe zei ... apoi, fiind solicitat, el a acceptat cununa preotului-eponim al cetății, cea a lui Apollon, și a cinstit zeii și cetatea cu sărbători publice și procesiuni vrednice de cele sfinte (...)”⁴⁰.

4. Cultul lui Apollon *Delphinios* la Milet și în ctitoriile sale pontice

Apollon Δελφίνιος („Delfinul”) era principala divinitate a Miletului⁴¹; zeul era venerat în sanctuarul său *Delphinion*. Încă din epoca arhaică, cultul lui Apollon *Delphinios* era administrat de către asociația culturală a *molpoi*-lor milesieni a cărei președinte – *aisymnetul* – exercita funcția de eponim al cetății⁴². *Molpoii* formau o asociație atât cu caracter religios, cât și politic. În afară de administrarea cultului lui Apollon *Delphinios*, asociația *molpoilor* exercita o autoritate extinsă în domeniul justiției, și în relațiile cu alte cetăți; de asemenea, *molpoii* se implicau în soluționarea diferitelor probleme legate de aspectele importante ale vieții cetății și ale cetățenilor săi⁴³.

Cultul lui Apollon *Delphinios* a fost importat din metropolă de către coloniile pontice milesiene; el este atestat epigrafic la Berezan⁴⁴, Olbia⁴⁵, Hermonassa⁴⁶ și Odessos⁴⁷. Prezența lui Apollon *Delphinios* poate fi presupusă la Histria, Apollonia Pontica și Sinope; cel puțin asta indică reprezentarea delfinului – simbolul zeului – pe monedele

⁴⁰ ISM I, 54, r. 18–24: „ (...) καὶ προαγόμενος εἰς τὸ θεοσεβεῖν ὡς ἔπρεπεν αὐ/τῷ πρῶτον μὲν ἐτείμησεν τοὺς θεοὺς ... εἶτα παραγεν[ηθε]ῖς ἐπάγγελτος καὶ τὸν ἐπώνυμον τῆς πόλεως / Ἀπόλλωνος ἀναδεξά[μενο]ς στέφανον, πανηγύρεσι πανδήμοις καὶ πομπαῖ[ς] / [ie]ροπρεπέσιν... τοὺς θεοὺς καὶ τὴν πόλιν ἐτείμη[η]/σεν (...)”.

⁴¹ Milet I.3, nr. 31 a, r. 10–12, 162–165 = LSAM, nr. 41, r. 10–12, 113–114 = Milet VI.1, nr. 31 a, 168–169: „[...] ἑορτῆ κηρύσσεται Ἀπόλλωνος Δελφιν/ίο” (secolul al VI-lea î.Hr.); Milet I.3, nr. 133, rr. 10–11, 15, 23–24, 278–279 = LSAM, nr. 50, 130–131 (450–449 î.Hr.).

⁴² Milet I.3, nr. 133, rr. 8–13, 40–42, 278–279 = LSAM, nr. 50, 130, 132; vezi și Herda 2008, 17; Ehrhardt 1983, 130; Graf 1979, 3, 7.

⁴³ Ehrhardt 1983, 202; Detienne 2009, 127–128.

⁴⁴ Într-o inscripție descoperită la Berezan, care datează din al treilea sfert al secolului al VI-lea î.Hr., Apollon este numit Δελφίς φρόνιμος („înțeleptul delfin”), IGDOP 93, 147, r. 5; vezi și IGDOP 60, 113 (Berezan, 550–525 î.Hr.).

⁴⁵ IGDOP 61, 62, 64 (Olbia, 500 î.Hr.); IGDOP 63, 65, 113–116 (Olbia, secolul al VI-lea î.Hr.); IGDOP 99, 161 (Olbia, în jur de 450 î.Hr.).

⁴⁶ CIRB 1038 (secolul al IV-lea î.Hr.).

⁴⁷ Chiekova, 2008, 38, nota 98; după D. Chiekova, inscripția votivă închinată lui Apollon *Delphinios* datează din secolele IV / III î.Hr.

descoperite în cele trei cetăți pontice milesiene⁴⁸. Existența cultului lui Apollon *Delphinios* la Nymphaion, Pantikapaion și Kepoi poate fi dedusă pe baza atestării epigrafice a antroponimelor teoforice derivate de la cuvântul *molpoi*⁴⁹, denumire acordată membrilor asociației religioase care se îngrijea de cultul zeului; de asemenea numele teoforic *Delphinios*, derivat de la epicleza omonimă a zeului, care apare într-o inscripție de la Gorgippia⁵⁰, constituie o altă dovadă indirectă a venerării lui Apollon *Delphinios* în această cetate nord-pontică.

Inscripțiile descoperite la Olbia ne furnizează cele mai multe informații despre Apollon *Delphinios*; cultul său fusese introdus în cetatea de pe malul Bugului în al treilea sfert al secolului al VI-lea î.Hr.. Apollon *Delphinios* se va impune în detrimentul lui Apollon *Ietros*, devenind principala divinitate poliadă a Olbiei. Apollon *Delphinios* fusese inclus în panteonul olbian la inițiativa *Molpoi*-lor din Milet⁵¹, odată cu sosirea unui nou val de coloniști milesieni la Olbia⁵². Prioritatea acestui zeu a fost marcată prin emiterea de monede în formă de delfin⁵³ care au înlocuit treptat monedele-săgeți asociate cultului lui Apollon *Ietros*⁵⁴. Noii coloniști sosiți la Olbia i-au consacrat un sanctuar lui Apollon *Delphinios*, situat la est de cel al lui Apollon *Ietros*; această nouă zonă sacră va deveni ulterior *temenos*-ul central al cetății⁵⁵. În plus, cultul lui Apollon *Delphinios* era apanajul asociației *molpoi*-lor olbieni, care fusese importată, foarte probabil, din metropola Milet; membrii acestei asociații îi dedică trei inscripții votive lui Apollon *Delphinios*, dintre care cea mai veche datează de la mijlocul secolului al V-lea î.Hr.⁵⁶. Președintele asociației *molpoi*-lor olbieni,

aisymnetul, era preotul lui Apollon și totodată, magistratul eponim al cetății⁵⁷.

Epicleza *Delphinios* – a cărei etimologie și semnificație n-au fost determinate – ar putea exprima asocierea lui Apollon cu sfera vieții civice a *polisului*. Apollon *Delphinios* era considerat organizatorul cetății, garantul legilor și al cultelor sale, precum și protectorul efebilor⁵⁸. Legătura epiclezei *Delphinios*, evidentă la prima vedere, cu delfinul, marea și navigația, este infirmată de particularitățile cultului zeului; acesta era venerat în cetățile pontice ale Miletului în ipostaza de zeu al vieții civice mai degrabă decât în cea de zeu al mării⁵⁹. Cel puțin la Olbia, Apollon *Delphinios* era perceput ca protectorul suprem al cetății și garantul vieții civice⁶⁰.

5. Sărbători consacrate lui Apollon *Delphinios* la Milet

La Milet, luna *Taureon* – prima lună a anului milesian – ocupa un loc important în ciclul festiv al lui Apollon *Delphinios* (Fig. 1). Un regulament de cult al *molpoi*-lor milesieni, care datează de la mijlocul secolului al II-lea î.Hr., ne furnizează informații detaliate cu privire la ciclul festiv închinat lui Apollon *Delphinios* care se desfășura în sanctuarul său *Delphinion*; ceremoniile și ritualurile închinat zeului se derulau pe parcursul a patru zile, între 7 și 10 ale lunii *Taureon*⁶¹. Același ciclu festiv consacrat lui Apollon *Delphinios* este menționat într-un fragment dintr-un calendar cultic milesian care datează din secolul al VI-lea î.Hr., ceea ce dovedește că zeul era sărbătorit la Milet încă din epoca arhaică⁶².

Sărbătoarea ἑβδομαία care avea loc în data de 7 *Taureon* constituie prima zi a ciclului festiv de patru zile dedicat lui Apollon. Ea deschidea seria sărbătorilor din calendarul Miletului. Prin poziția sa în calendarul milesian, *Hebdomaia* poate fi considerată sărbătoarea de anul nou. De altfel, prin celebrarea lui Apollon *Delphinios*, milesienii se conformează tradiției răspândite în *poleis*-urile grecești de a-și sărbători principala divinitate la începutul noului an⁶³.

⁴⁸ Chiekova, 2008, 38–39, cu o bibliografie bogată.
⁴⁹ Inscriptiile atestă numele teoforice cu tema în *Molp*-, de tipul *Molpothemis*, *Molpas* și *Molpagoras*, Herda 2008, 36, nota 170; Ehrhardt, 1983, 141, 438, nota 513; 141, 464, nota 796; 141, 439, nota 521.
⁵⁰ CIRB, 1137, fața B, col. II.1, r. 7: Δελφ(ί)νιος Στρ[ατο]γ[ίκου?] (secolul al III-lea î.Hr.).
⁵¹ Asociația *Molpoi*-lor juca un rol major în viața civică a Miletului. *Molpoi*ii aveau atribuții politice și juridice. Ei se ocupau de încheierea acordurilor cu alte cetăți și exercitau un oarecare control în domeniul juridic; în acest sens, vezi Ehrhardt 1983, 202; Graf 1979, 7–8.
⁵² Rusjaeva 1999, 78–79.
⁵³ Delfinul era simbolul lui Apollon *Delphinios*.
⁵⁴ IGDOP, p. 8, 112, 151; Trippé 2010, 34–35; Rusjaeva 1999, 79.
⁵⁵ IGDOP, p. 112; Rusjaeva 1999, 79.
⁵⁶ IGDOP 2, 6–7 = I. Olbiae 58 (450 î.Hr.); I. Olbiae 55, 56 (secolul al V-lea î.Hr.); Graf 1979, 212–213; vezi și Ehrhardt 1983, 139; 200–203.

⁵⁷ IGDOP, p. 6: [Μο]λ[ποί?] με ἀνέθεσαν {E} / Ἀπόλλωνι Δ[ε]λφινίω / ἐπὶ Διονυ[σο]δώρῳ τῷ Λη-/ναῖο Μολπ[αγόρεω] ἄρχον/-τος στεφ[ανηφόρο? .. 5 ..] / Ἐκατ[αῖο]?.....]; vezi și Vinogradov-Kryjiski 1995, 111.

⁵⁸ Detienne 2009, 126–127; Graf 1979, 7–8; 21–22.

⁵⁹ Ehrhardt 1983, 143; Chiekova 2008, 37–38.

⁶⁰ Trippé 2010, 36; Rusjaeva 1999, 79.

⁶¹ Herda 2008, 18; Herda 2006, 38, 247.

⁶² *LSAM*, nr. 41, rr. 10–12, 113–114: „_ _ _ ἑκ]τη ἰσταμένου ἑορτῆ κηρύσσεται Ἀπόλλωνος Δελφιν/ῖο?; vezi și Herda 2008, 18; Herda 2006, 248–249.

⁶³ Herda 2006, 39.

Denumirea sărbătorii Ἑβδομαία provine de la ἡ ἑβδομή, numele zilei a șaptea a fiecărei luni, care era sărbătorită în toată Grecia antică, ca ziua de naștere a lui Apollon⁶⁴. La Milet, *Hebdomaia* era o sărbătoare publică care avea loc o dată pe an, în luna *Taureon*; acest fapt explică asocierea ei, în regulamentul molpoilor, cu următoarele două sărbători consacrate lui Apollon: *Thargelia* și *Metageitnia*⁶⁵.

În ziua a opta și a noua a lunii *Taureon*, molpoi milesieni săvârșeau sacrificii și libații în cinstea lui Apollon *Delphinios*, în curtea sanctuarului său, *Delphinion*⁶⁶. Sărbătoarea de anul nou prilejuia alegerea unui nou președinte al colegiului molpoilor. Noul *aisymnet* al molpoilor împreună cu predecesorul său inaugurară seria sacrificiilor publice din noul an⁶⁷.

Ceremoniile consacrate lui Apollon *Delphinios* se încheiau în noaptea de 10 *Taureon*, cu un concurs (ἀμιλλητήρια) la care participau unii dintre molpoi milesieni: τῆι δεκάτη Ἀμιλλητήρια⁶⁸; este vorba de un concurs de muzică sacră care le dădea posibilitatea concurenților să-și arate măiestria în interpretarea cântecelor rituale. Mai precis, avem de-a face cu o competiție muzicală la care molpoi interpretau *peane*, imnuri religioase în onoarea zeului Apollon; astfel era celebrată revenirea zeului în lăcașurile sale de cult la începutul primăverii⁶⁹. Totodată, concursul ἀμιλλητήρια era dublat foarte probabil de o parte dansantă. Interpretarea peanelor era însoțită de mișcări de dans executate de către *molpoi*, care erau în același timp, „hymnozi” și „dansatori”⁷⁰.

6. Sărbătoarea Neomenia

În calendarul grec, prima zi a fiecărei luni era cunoscută sub numele de νεομηνία⁷¹; totodată, acest termen desemna sărbătoarea omonimă con-

sacrată lui Apollon. *Neomenia*, care marca începutul fiecărei luni, era considerată o zi de sărbătoare în toată lumea greacă; ea avea un caracter sacru⁷².

Sărbătoarea νεομηνία era plasată sub patronajul lui Apollon Νεομήνιος („din prima zi a lunii”). Epicleza *Neomenios* figurează într-o scolie la *Odiseea* (20, 156), care se referă la sărbătoarea lui Apollon din insula Itaca⁷³; de asemenea, ea este gravată pe o formă de copt prăjituri din argilă, descoperită în cartierul *Kerameikos* al Atenei⁷⁴. Numele Νεομήνιος („cel al lunii noi”) dat copiilor născuți în prima zi a unei luni oarecare este frecvent întâlnit în onomastica greacă⁷⁵; el trimite la prima zi a lunii consacrată lui Apollon *Neomenios*.

Sărbătoarea *Neomenia* este atestată la Atena, Sparta, Samos, Priene și Erythrai. Poetul Lysias evocă asociația *Neomeniastai*-lor atenieni (νεομηνιασται), care îl celebrează pe Apollon *Neomenios*⁷⁶. La Sparta, regii îi aduc sacrificii lui Apollon în prima și a șaptea zi a fiecărei luni⁷⁷. Începând din epoca arhaică, pe durata acestei zile se organizau festivități în timpul cărora se săvârșeau rugăciuni și sacrificii propițiatorii⁷⁸.

La Olbia, Apollon *Neomenios* era cinstit de asociația *Neomeniastai*-lor în prima zi a fiecărei luni⁷⁹. Decretul histrian în cinstea Abei, fiica lui Hekataios menționează prima zi a fiecărei luni (νεομηνία) care îi era consacrată lui Apollon; în decret se precizează că Aba și-a asumat toate cheltuielile care decurgeau din organizarea ceremoniilor și ritualurilor prilejuite de celebrarea *neomeniei*: „ (...) iar osebit de acestea, în prima zi a fiecărei luni și la toate sacrificiile, sărbătorile și rugile

513, secolul al III-lea î.Hr.); μηνὶ Γορπιαίου νεομηνία, în *Macedonia* (SEG XXX, 597, secolul al II-lea d. Hr.).

⁷² Plutarh, *Moralia*, 828 A: ἱερωτάτη ἡμερῶν; vezi și Hesiod, *Munci și zile*, vv. 770–771: „Πρῶτον ἔνη τετρά τε καὶ ἑβδόμη ἱερὸν ἡμαρ· τῆ γὰρ Ἀπόλλωνα χρυσάορα γείνατο Λητώ”, („În primul rând, prima, a patra și a șaptea sunt zile sacre; în a șaptea zi, Leto l-a născut pe Apollon cel cu sabie de aur”).

⁷³ Detienne 2009, 56–57; IGDOP, p. 157 și nota 137.

⁷⁴ Pe piesa din argilă figurează capul lui Apollon însoțit de legenda Νουμηνίου, (SEG XXXII, 37, secolul al III-lea î.Hr.). Într-o inscripție de la Delos a fost presupusă existența zeiței Artemis Νουμηνία, vezi Masson 1994, 168.

⁷⁵ *Neomenios* se încadrează în categoria „numelor de circumstanță”, atașate de o anumită dată calendaristică, Masson 1994, 167, 169–172.

⁷⁶ IGDOP, p. 157; vezi și Mikalson 1972, 291–297.

⁷⁷ Herodot, VI, 57; vezi și Nilsson 1962, 31, 38, 40; Detienne 2009, p. 57.

⁷⁸ Popescu 1960, 292–293.

⁷⁹ IGDOP, p. 157; forma de Genitiv *Νεομηνιαστέων* este gravată pe fragmente de cupe negre lăcuite aparținând asociației *Neomeniastai*-lor olbieni; vezi, de asemenea, Vinogradov-Kryzjiski 1995, 111.

⁶⁴ Hesiod, *Munci și zile*, vv. 770–771: „Πρῶτον ἔνη τετρά τε καὶ ἑβδόμη ἱερὸν ἡμαρ· τῆ γὰρ Ἀπόλλωνα χρυσάορα γείνατο Λητώ”, („În primul rând, prima, a patra și a șaptea sunt zile sacre; în a șaptea zi, Leto l-a născut pe Apollon cel cu sabie de aur”); Herda 2006, 38–39.

⁶⁵ Herda 2006, 10, r. 21–22: „ἔς μολπῶν ἢ πόλις διδοῖ Ταργηλίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον καὶ Μεταγε/ι/τνίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον, Ἑβδομαίοισι δὲ δύο τέλεια καὶ χὼν τὸμ παλαιὸν ὄ[ρ]/τῆς ἐκάστης”.

⁶⁶ Herda 2006, r. 6–13.

⁶⁷ Herda 2008, 18.

⁶⁸ Herda 2006, 10, r. 13–14.

⁶⁹ Georgoudi 2001, 160.

⁷⁰ Georgoudi 2001, 154, 158, 159–160.

⁷¹ Variantele sale νεομηνίη, νομηνία, νευμηνία și νουμηνία apar în literatura cultă și în inscripții; vezi Aristofan, *Ach.*, v. 999; cf. Pindar, *Nem.*, IV, 35; Herodot, VI, 57. Inscriptiile atestă *neomenia*, însoțită câteodată de indicația lunii corespunzătoare: Ἀλσείου νευμηνία, la Kos (SEG XXVII,

tradiționale din fiecare lună [a anului], [Aba] a luat asupra-și cu dărnicie și evlavie toate cheltuielile”⁸⁰.

7. Sărbătoarea Thargelia

În luna *Thargelion* (care i-ar corespunde lunii mai / iunie), la Milet și în coloniile sale pontice erau celebrate *Thargeliile* (Θαργήλια) consacrate lui Apollon *Thargelios* (Fig. 1). Aceasta este o sărbătoare tipic ioniană celebrată la Atena, dar și în mai multe cetăți din Ionia.

Numele sărbătorii derivă de la cel al ritului Θάργηλος săvârșit în ziua a șaptea a lunii *Thargelion* și consacrat lui Apollon. Cuvântul *thargelos* desemna o oală plină cu fructe sau grăunțe, simbol al fertilității, oferită ca ofrandă lui Apollon⁸¹. *Thargelia* avea un caracter purificator și de celebrare a primelor recolte, ale căror prime roade îi erau oferite lui Apollon, divinitatea centrală a sărbătorii.

Documentele epigrafice ne furnizează numeroase informații cu privire la desfășurarea *Thargeliilor* în cetatea Atena. *Thargeliile* ateniene se derulau pe parcursul a două zile, în 6 și 7 ale lunii *Thargelion* și erau dedicate lui Apollon și Artemis⁸².

Sărbătoarea *Thargelia* este atestată în regulamentul de cult al *molpoilor* din Milet care datează de la mijlocul secolului al II-lea î.Hr.. Cu toate acestea, originea sărbătorii trebuie căutată în epoca târzie a bronzului (către sfârșitul secolului al XII-lea î.Hr.), mai precis înainte de declanșarea migrației ioniene către coastele Asiei Mici⁸³. *Thargeliile milesiene* sunt menționate doar o singură dată izvoarele literare. Parthenios din Nikaia care a trăit în secolul I î.Hr., relatează că soldații milesieni au sărbătorit *Thargelia* într-un moment de tihnă; ei au participat la un ospăț organizat cu această ocazie. Episodul relatat de către Parthenios s-ar fi petrecut în anul 499 î.Hr., în timpul asedierii Naxosului de către trupele milesiene în frunte cu tiranul Aristagoras⁸⁴. Cu ocazia *Thargeliilor*,

⁸⁰ ISM I, 57, r. 34: „μετὰ [δὲ τοῦ]το πάση νεομηνία καὶ πά/σαις τα[ῖς ἐ]ν ἐκάσ[τω μην]ῖ θυσίαις καὶ ἑορταῖς καὶ πατρίοις εὐχαῖς δ[ιαψιλέσ]τατα καὶ ἱεροπρεπέστατα / ἐξυπρέ[τησεν]”; vezi, de asemenea, Trümper 1998, 109.

⁸¹ Chantraine 1970, (II), 423, (s.v. Θαργήλια); Jost 1992, 165; Deubner 1966, 189.

⁸² În Grecia epocii istorice, a șasea zi a fiecărei luni era consacrată lui Artemis, în timp ce a șaptea era de obicei dedicată lui Apollon, Trümper 1998, 109, 112; Deubner 1966, 179. Herodot (VI, 57) afirmă că, în Sparta, prima și a șaptea zi din lună îi sunt consacrate lui Apollon.

⁸³ Herda 2006, 221.

⁸⁴ Parthenios 9, 5: „καὶ ἐν τούτῳ δὴ τοῖς Μιλησίοις ἑορτὴ μετὰ τῆν· τρίτην ἡμέραν Θαργήλια ἐπήει, ἐν ἧ πολὺν τε ἄκρατον εἰσφοροῦνται καὶ τὰ πλείστου ἄξια καταναλίσκουσι”, *apud* Herda 2006, 223, nota 1567.

milesienii jertfeau un animal matur: „ἐς μολπῶν ἢ πόλις διδοῖ Ταργηλίοισιν ἱερ (ἦ)ιον τέλειον”⁸⁵. Pentru Milet, data celebrării *Thargeliilor* poate fi dedusă indirect dintr-o lege de cult în cinstea Romei și a poporului roman datată în 130 î.Hr.; aceasta prevede jertfa aisymnetului în ziua a șaptea a lunii *Thargelion*: „τοῦ δὲ Θαργηλιῶνος μηνὸς τῆ ἐβδόμη θυ/έτω ὁ αἰσυμνήτης τῶι Δήμῳ τῶι Ῥωμαί/ων καὶ τῆ Ῥώμη ἱερεῖον τέλειον βοικὸν”⁸⁶. Celebrarea Romei și a poporului roman a fost suprapusă intenționat peste sărbătoarea principală a lui Apollon *Thargelios*.

Epicleza Θαργηλῖος apare pe un vas atic descoperit la Olbia; ea este asociată cu numele lui Apollon, zeul cinstit cu ocazia sărbătorii Θαργήλια⁸⁷. De asemenea, pe același vas sunt inscripționate patru litere A Z M Θ, care au fost interpretate de către primii editori ai inscripției ca o abreviere a formulei (ἐν τῆ) α (καὶ) ζ μ(ηνὸς) Θ(αργηλιῶνος), („în prima și a șaptea zi a lunii *Thargelion*”)⁸⁸; acestea erau, probabil, datele desfășurării *Thargeliilor* la Olbia, ocazie cu care vasul îi fusese închinat ca ofrandă lui Apollon⁸⁹. Așadar, data sărbătorii *Thargelia* coincide la Milet și în colonia sa, Olbia. Putem presupune, de asemenea, celebrarea *Thargeliilor* la Olbia bazându-ne pe atestarea epigrafică a lunii *Thargelion* în lista lunilor calendarului olbian⁹⁰. Apollon Θαργηλῖος era venerat în cetatea de pe malul Bugului în ipostaza de *zeu purificator* al cetății și *protector al recoltelor*.

În cazul Histriei, documentul de referință pentru sărbătoarea *Thargelia* are o proveniență histriană probabilă, dar încă nesigură. Este vorba de un decret onorific pentru un arhitect din Bizanț, cinstit cu o cunună de aur în teatrul din Histria în timpul *Thargeliilor*: „στεφ[α]νῶσαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνῳι το[ῖς] Θαργηλίοις ἐν τῶι θεάτρῳι”⁹¹.

⁸⁵ Milet I.3, 133, r. 20 = LSAM 50, r. 20 = Milet VI.1, 133, p. 168.

⁸⁶ LSAM 49, r. 26–29.

⁸⁷ IGDOP 99, 161: „Ἀπόλλ(ων) Δηλφινί(ων), (sic) Ἰατρῶι Θαργηλί(ων) Λυκεί(ων) Ἀνδοκίδος (sic)”.

⁸⁸ IGDOP 99, 161–162 = SEG XXX, 977 a).

⁸⁹ Bazându-ne pe această interpretare, putem oferi două exemple asemănătoare, deși destul de târzii; astfel, pe un bol megarian descoperit la Milet și datând din epoca elenistică târzie figurează literalele ΜΗQA care ar prescurta formula μῆ (νὸς) Θα(ργηλιῶνος); tot în Milet, în epoca împăraților Flavieni, întâlnim formula: μῆ(νὸς) Τι(βερίου) λ; cf. Dana 2011, 75; cf. IGDOP, p. 163: „aceste abrevieri de date sunt totuși prea târzii pentru a fi luate ca explicații pentru cele patru litere A Z M Q de pe vechea dedicație din Olbia”; Ehrhardt 1983, 399, nota 142 și 418, nota 309.

⁹⁰ IGDOP 99, 160–161; Ehrhardt 1983, 118 și 413, nota 147; SEG XXX 977, c).

⁹¹ ISM I 65, r. 28–30.

Aflăm, de asemenea, că beneficiarul decretului era invitat să participe la ritualul ξένια care avea loc în templul lui Apollon pentru străinii onorați de către cetate⁹². Într-o altă inscripție, numele sărbătorii nu este decât rezultatul unei coniecturi⁹³.

În comparație cu Atena, caracterul muzical al manifestărilor organizate cu această ocazie poate fi presupus la Histria; este posibil ca unii hymnozi, care erau activi în sanctuarul lui Apollon și care își exersau arta în onoarea sa, să fi participat la concursurile muzicale⁹⁴. Cu această ocazie avea loc în teatru proclamarea decretelor onorifice în cinstea binefăcătorilor cetății, după cum o dovedesc inscripțiile de la Histria⁹⁵. Se poate presupune, și e foarte verosimil, că *Thargeliile* erau celebrate și în celelalte colonii pontice milesiene, deoarece în calendarele lor regăsim luna *Thargelion*. E vorba de cetățile *Nymphaion*⁹⁶ și de *Hermonassa*⁹⁷.

Sărbătoarea *Thargelia* avea un caracter purificator și de celebrare a primelor recolte, ale căror prime roade îi erau oferite lui Apollon. Prima zi a sărbătorii era consacrată purificării cetății prin săvârșirea așa-numitului ritual catartic „al remediilor” (φαρμακοί). Cu această ocazie, la Atena și la Efes două persoane – reprezentându-i pe bărbații și pe femeile din cetate – una purtând un colier de smochine negre și cealaltă un colier de smochine albe, erau alungate din cetate după ce fuseseră, în prealabil, îmbrâncite și lovite cu plante sacre (ramuri de smochin și funii de ceapă) în timpul unei procesiuni rituale desfășurate în jurul orașului⁹⁸. În acest caz, cele două persoane jucau rolul de *pharmakoi*, fiind destinate să preia asupra lor toate întinările și fărădelegile cetății pe măsură ce o traversau; după aceea, ele erau alungate din cetate pentru a îndepărta în mod definitiv impuritățile cu care erau

încărcate, devenind astfel *țapi ispășitori*. De obicei, erau aleși drept *pharmakoi* doi oameni disprețuiți, cel mai adesea urâți și săraci sau vinovați de crime, căci aceste diformități sau greșeli făceau ca ritul să fie și mai eficace⁹⁹. Ritualul lui *pharmakos*, acest *țap ispășitor* care își asuma toate impuritățile și culpele societății ocupa un loc central în cadrul ritualurilor celebrate în prima zi a sărbătorii. Acesta avea un scop dublu. Pe de o parte, el îndepărta contaminarea și pericolele de tot felul care ar fi putut să amenințe cetatea și câmpurile; pe de altă parte, el se constituia într-o veritabilă ofrandă, simbolic necesară pentru a atrage grația divină în vederea obținerii unei recolte bogate¹⁰⁰.

A doua zi a *Thargeliilor* (7 *Thargelion*), era destinată *thargelos-ului* oferit lui Apollon. Acesta consta în pârga roadelor, primele roade ale pământului închinat ca ofrandă lui Apollon pentru a asigura o recoltă bună și protecția zeului pentru coacerea cerealelor cultivate¹⁰¹. Ceremoniile din 7 *Thargelion* implicau o procesiune religioasă și un *agon*, organizate la Atena de primul arhonte; acum aveau loc concursuri cu caracter muzical la care participau coruri de bărbați și de copii, pe cheltuiala coregilor¹⁰².

8. Sărbătoarea Metageitnia

Sărbătoarea Μεταγεῖτνια a fost introdusă în calendarul religios tradițional al ionienilor în epoca post-micenană – mai exact înainte de migrația ioniană către Asia Mică – odată cu cultul lui Apollon¹⁰³. Ea a dat numele lunii *Metageitnion*, cea de-a doua lună din calendarul atenian, care corespundea perioadei dintre august și septembrie (Fig. 1). *Metageitnion* este atestată direct doar în calendarul Olbiei¹⁰⁴ și în cel al metropolei sale, Milet¹⁰⁵. *Metageitniile* îi erau consacrate lui Apollon *Metageitnios* („protectorul alianței și al uniunii între vecini”)¹⁰⁶. Ele erau celebrate la Atena în timpul lunii *Metageitnion*. Cu această ocazie

⁹⁹ Camps-Gasset 1994, 54–55; 60–61, 95; Jost 1992, 164–165; Deubner 1966, 179–180. După știința mea, ritul *pharmakos* este atestat doar în Massalia (Marsilia, în sudul Franței), vezi Salviat 1992, 145; Nilsson 1906, 109, notele 1 și 2.

¹⁰⁰ Camps-Gasset 1994, 55–56.

¹⁰¹ Camps-Gasset 1994, 60–61; Jost 1992, 165; Ferrari 2003, 800 (s.v. *Targelia*).

¹⁰² Jost 1992, 164–165; Ferrari 2003, 801 (s.v. *Targelia*).

¹⁰³ Trümpy 1997, 31–32; Herda 2006, 225.

¹⁰⁴ IOSPE I² 35, r. 2 (epoca lui Mithridate Eupator); IGDOP 99, 160–161.

¹⁰⁵ *Milet* VI.1, 203 b, r. 9 = *LSAM*, 49 A, r. 9, p. 126; *Milet* VI.1, 203 a, r. 31 = *LSAM*, 49 B, r. 31, p. 127; *Milet* VI.2, 800, r. 2 = SEG XXX, 1341, r. 2; *Milet* VI.1, 150, 188.

¹⁰⁶ Herda 2006, 226.

⁹² ISM I, 65, r. 42–43: „καλέσαι δὲ αὐτὸν καὶ ἐπὶ ξέν[ια] / [εἰς] τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπολλωνος”; Chiekova 2008, 44–45.

⁹³ ISM I 25, r. 2–5: „[---- ἐπαινέσαι] αὐτὸ[v] / [ἐπὶ τούτοις καὶ στεφανῶσ]αι χρυσῶ[ι] / [στεφάνωι τοῖς Θαργηλίοις (?)] ἐν τῷ θε/[άτρωι-----]”; restituiră acestei inscripții s-a făcut după ISM I, 65, r. 29–30.

⁹⁴ O confrerie de himnozi asociată cultului lui Apollon (Μολποῖ) este atestată în Milet și la Olbia; Georgoudi 2001, 178–179; IGDOP 2, 6–7.

⁹⁵ ISM I, 25, 65.

⁹⁶ SEG XXXIV 756: 2. Ἦνοῖξμεν Θαργηλιῶνος εἰκάδι (275–250 i.Hr.).

⁹⁷ SEG XLIV 659 (sec. al V-lea î.Hr.).

⁹⁸ La greci, smochinul reprezenta arborele sacru al lui Hermes și mai ales al lui Dionysos, căruia i se atribuia meritul de a-l fi oferit oamenilor. Acest arbore era simbolul fertilității. În același timp, el avea un caracter purificator. De obicei, cetățile atinse de epidemii aduceau drept ofrandă smochine pentru a obține vindecarea. La fel, ceapa favoriza fertilitatea, Ferrari 2003, 185, 776 (s.v. *ceapă, smochin*).

se săvârșea un sacrificiu în cinstea lui Apollon¹⁰⁷. Originea și semnificația acestor ceremonii sunt foarte obscure. În orice caz, sărbătoarea aceasta nu are o origine pur ateniană și se pare că ea trebuie legată mai degrabă, la modul general, la Atena ca și în altă parte, de cultul lui Apollon colonizator și conducător de popoare. Nu se cunoaște absolut nimic despre data exactă când avea loc *Metageitnia* și despre riturile care o însoțeau.

Metageitnia este menționată în regulamentul de cult al molpoilor din Milet: „ἐς μολπῶν ἢ πόλις διδοῖ Ταρρηλίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον καὶ Μεταγεῖτνίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον”¹⁰⁸. Data exactă a *Metageitniei* la Milet poate fi dedusă indirect din legea cultică pentru Roma și poporul roman care datează din 130 î.Hr.; regulamentul de cult prevede jertfa aisymnetului în ziua a douăsprezecea a lunii *Metageitnion*: „θύετω δὲ καὶ τοῦ Μεταγεῖτνῖνος / τῆ δωδεκάτῃ κατὰ ταῦτὰ καὶ τὰ γέρη διδόντωι.”. Și în acest caz, celebrarea Romei și a poporului roman a fost suprapusă intenționat peste sărbătoarea principală a lui Apollon *Metageitnios*.

Existența *Metageitniilor* la Olbia este sugerată de cea a lunii *Metageitnion*, atestată direct în colonia de pe malul Bugului¹⁰⁹. În plus, se poate postula prezența acestei sărbători la Olbia, bazându-ne pe atestarea epigrafică a aceleiași sărbători în cetatea-mamă, Milet.

9. Sărbătoarea Boedromia

Luna *Boedromion*, atestată direct la Olbia și Odessos (Fig. 1), poate fi pusă în legătură cu tradiționala sărbătoare ioniană Βοηδρομία, celebrată atât în Attica, cât și în lumea ioniană¹¹⁰. La Atena, *Boedromia* era celebrată în ziua de 6 a lunii *Boedromion* în cinstea lui Apollon *Boedromios* („care vine în ajutor în luptă”)¹¹¹ și a surorii sale

¹⁰⁷ Plutarh, *De exilio*, 601 b: „μῆνα Μεταγεῖτνῖωνα καὶ θυσίαν ... ἄγουσι ... τὰ Μεταγεῖτνια”; Lysimachides ap. Harpokration (Suidas): „Μεταγεῖτνῖων· ... ἐν δὲ τούτῳ Ἀπόλλωνι Μεταγεῖτνῖω θύουσιν”, *apud*, Deubner 1966, 202, nota 1.

¹⁰⁸ *Milet* VI.1, 133, 168, = *LSAM*, 50, r. 20–21.

¹⁰⁹ *IOSPE I*², 35, r. 2; *IGDOP* 99, 160–161.

¹¹⁰ Sărbătoarea *Boedromia* este menționată într-o inscripție descoperită la Thasos, după cum sugerează G. Daux, vezi Salviat 1958, 195; lectura [β]αδρο[μ]ι[ο]ι[σ] propusă de G. Daux a fost confirmată indirect de atestarea lunii *Boedromion* în calendarul Parosului și al metropolei sale, Thasos, vezi Salviat 1992a, 261–262.

¹¹¹ *Vezi Etymologicum Magnum* 202, 49: „Βοηδρομιῶν· μὴν παρὰ Ἀθηναίους εἶρηται ὅτι ἐν αὐτῷ ἐτιμᾶτο Βοηδρόμιος Ἀπόλλων ... ἀπὸ οὗν τῆς τοῦ στρατεύματος βοῆς”. Apollon *Boedromios* avea o vocație militară prin excelență, Deubner 1966, 202 și nota 3; epitetul *Boedromios* al lui Apollon și

Artemis *Agrotera*¹¹². La origine, Boedromiile ateniene comemorau victoria lui Tezeu asupra amazoanelor¹¹³. Începând din anul 490 î.Hr., ele vor comemora victoria grecilor asupra perșilor la Maraton¹¹⁴.

Boedromiile sunt sărbători ale solidarității de arme și ale ajutorului militar. „Ele exaltă angajamentele de la un grup la altul, alianțele capabile să asigure βοήθεια reciprocă”. *Boedromia* celebrează solidaritatea și fraternitatea ionienilor în epoca instalării lor în Asia Mică¹¹⁵. Probabil că Boedromiile au fost introduse în calendarul religios tradițional al ionienilor în epoca post-miceniă, mai exact înainte de migrația ioniană spre Asia Mică¹¹⁶.

10. Sărbătoarea Pyanepsia

Existența sărbătorii Πυανέψια în coloniile pontice milesiene este sugerată de cea a lunii Πυανεψιών (Fig. 1). *Pyanepsia* („când se făcea coacerea bobului”) era celebrată și la Atena în data de 7 a lunii *Pyanepsion* (octombrie / noiembrie) în cinstea lui Apollon; era sărbătoarea bogăției și cu această ocazie i se oferea zeului un fel de mâncare compusă din legume, în special din bob (πύανωι).

Numele sărbătorii provine dintr-un element caracteristic al ritualului principal al acesteia: „coacerea bobului”¹¹⁷. Originea sărbătorii poate fi găsită în mitul lui Tezeu, acesta fiind considerat chiar inițiatorul ei. După încheierea expediției contra Minotaurului din Creta, Tezeu a pregătit un banchet cu ocazia căruia el și ceilalți tovarăși ai lui (tinerii pe care îi salvase de la moarte, ucigând Minotaurul) au mâncat o fiertură de bob consacrată lui Apollon, căruia eroul îi promisese să-i fie recunoscător dacă se va întoarce teafăr din dificila lui misiune¹¹⁸.

Se poate presupune că această sărbătoare era celebrată la Olbia, bazându-ne pe atestarea epigrafică a lunii Πυανεψιών, care se regăsește în

numele sărbătorii Boedromiilor au fost create după modelul lui βοηθός („care vine în ajutorul lui”), respectiv βοηθέω („a sări în ajutor”), Chantraine 1968, (I), 183, (s.v. βοή).

¹¹² Salviat 1958, 266.

¹¹³ Plutarh, *Viețile*, vol. I: *Tezeu-Romulus, Licurg-Numa* (texte établi et traduit par Robert Flacelière, Émile Chambry, Marcel Juneaux), Paris, Les Belles Lettres, 1993, 27, 3, p. 36: „Ἡ μὲν οὖν μάχη Βοηδρομιῶνος ἐγένετο μηνὸς ἐφ’ ἧ τὰ Βοηδρομία μέχρι νῦν Ἀθηναῖοι θύουσιν”.

¹¹⁴ Ferrari 2003, 143, (s.v. *Boedromia*).

¹¹⁵ Salviat 1992a, 267.

¹¹⁶ Trümpy 2003, 227; Trümpy 1997, 31–32.

¹¹⁷ Plutarh, *Tezeu*, 22, 4–5, Paris, Les Belles Lettres, 1993, 30–31: ἔψησις τῶν ὀσπρίων; Deubner 1966, 198–199.

¹¹⁸ Ferrari 2003, 666 (s.v. *Pianepsia*); vezi, de asemenea, Calame 1996.

calendarul olbian în varianta Κυανεψιών¹¹⁹. Laurent Dubois afirmă că e verosimil ca forma *Kyanepsion* – documentată la Olbia – să fie bazată pe termenul *κύανος, probabil o variantă a lui πύανος (cu forma de neutru πύανον). Forma πύανος este indicată de lexicografi ca fiind un sinonim al lui κύαμος (*bob*)¹²⁰. Numele lunii olbiene Κυανεψιών – care derivă de la numele sărbătorii Πυανέψια / Πυανόψια („coacerea bobului”)¹²¹ indică deci existența unui cuplu de termeni κύαμος / πύανος la Milet, către 650 î.Hr., primul dintre acești termeni impunându-se la Olbia¹²².

Panspermia desemnează ofranda rituală consacrată lui Apollon, cu ocazia Pyanepsiilor, ofrandă al cărei ingredient principal este bobul. În lumea greacă, bobul avea o dublă conotație: el se raporta, pe de o parte, la lumea morților, iar pe de altă parte, la ritualurile care asigurau fertilitatea pământului. Bobul era considerat drept o hrană specifică morților. Potrivit lui J. Lydus, „se aruncau bobi pe morminte pentru salvarea sufletului oamenilor”¹²³. Ofranda *panspermiei* reprezenta un vechi rit de fertilitate adresat morților. O asemenea ofrandă făcută la sărbătorile menționate are rolul atragerii unei coaceri lente a roadelor pământului. Xavier de Chutter expune cu claritate semnificația ofrandei *panspermiei* oferite lui Apollon, cu ocazia Pyanepsiilor: „Morții au puterea de a favoriza fertilitatea solului: îngropați sub pământ, ei participă la viața pământului. Oferindu-le produsele culturii cerealelor sub forma primitivă a unei panspermii, cei vii așteaptă din partea lor ca ei să le înapoieze, din abundență, aceleași produse”¹²⁴. În acest fel, morții ascunși în sânul pământului contribuie, la rândul lor, la viața și la reproducerea roadelor pământului, asigurând astfel alimentația celor vii. Pământul morților devine în acest fel izvor de viață. De altfel, Hipocrate afirmă în tratatul său *Despre vise* că „de la morți vin hrana, vegetalele și

germenii”¹²⁵. Cicero povestește că, după o tradiție străveche, atenienii semănau cereale pe mormântul proaspăt al unui decedat¹²⁶. Defuncții sunt deci cei care garantează abundența secerișului, ei trebuie să vegheze la reușita viitoarei recolte¹²⁷.

Concluzii

Cetățile pontice de origine milesiană au adoptat ciclul sărbătorilor fixat prin tradiția milesiană, acordând fără îndoială întâietate cultului lui Apollon care era prin excelență patronul ctitoriiilor pontice ale Miletului. Documentele epigrafice dovedesc faptul că, cultul lui Apollon a jucat un rol important în fixarea calendarului Miletului și al coloniilor sale pontice. Cele cinci sărbători principale – *Hebdomaia*, *Thargelia*, *Boedromia*, *Pyanopsia* și *Metageitnia* – îi fuseseră consacrate lui Apollon. La Milet și la Olbia, asociațiile culturale ale *molpoilor* și *neomeniastailor* celebrau cultul lui Apollon *Delphinios* și *Neomenios*. Sărbătorile religioase consacrate lui Apollon aveau loc, la fel ca pretutindeni în lumea greacă, în prima jumătate a lunii, cu predilecție în prima și a șaptea zi a lunii. Sărbătorile consacrate lui Apollon sunt legate mai ales de muncile agricole (*Thargelia*, *Pyanopsia*). În schimb, *Metageitnia* și *Boedromia* celebrează solidaritatea și fraternitatea ionienilor, fiind introduse în calendarul religios tradițional al ionienilor încă din epoca post-miceniă.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu-Vianu 1989

Maria Alexandrescu-Vianu, Notes de prosopographie historique: la famille d'Hippolochos, fils de Théodotos. (Marie-Madeleine Mactoux, Evelyne Geny), *Mélanges Pierre Lévêque*, Tome 3: *Anthropologie et société*, Besançon, (1989), 1–5.

Antonetti 1999

Claudia Antonetti, Le culte d'Apollon entre Mégare et ses colonies du Pont. (O. Lordkipanidzé, P. Leveque), *Religions du Pont-Euxin*, Actes du VIIIe Symposium de Vani – Colchide, Besançon, 1999, 17–24.

Avram-Bîrzescu-Zimmermann 2008

A. Avram, I. Bîrzescu, K. Zimmermann, Die apollinische Trias von Histria. (Renate Bol, Ursula Höckmann und Patrick Schollmeyer), *Kult (ur)kontakte; Apollon in Milet /*

¹¹⁹ IGDOP 99, 160–161; Ehrhardt 1983, 118, 413, nota 247 = SEG XXX 977 c); vezi, de asemenea, IOSPE I² 43, r. 3; I. Olbiae 42, r. 2; 75, r. 1 = SEG XLII, 708: [... μὴνὸς Κ]υανεψιώνος. Luna Πυανεψιών apare sub forma Κυανεψιών la Kyzikos și Kos, Chantraine 1970, (II), 593 (s.v. κύαμος).

¹²⁰ Pollux VI, 61: „κύαμοι οἱ καὶ πύανοι, ἀφ' ὧν καὶ τὰ πυανέψια ἢ ἑορτή”, IGDOP, p. 164, nota 153; Hesychius are glosa πύανοι: κύαμοι καὶ πᾶν ὄσπριον, vezi Chantraine 1970, (II), 593, (s.v. κύαμος); Camps-Gaset 1994, 95; Casavitz 1991, 111.

¹²¹ Chantraine 1970, (II), 593 (s.v. κύαμος).

¹²² IGDOP, p. 164; vezi, de asemenea, Ehrhardt 1983, 399–400, nota 147.

¹²³ Camps-Gaset 1994, 96; de Chutter 1996, p. 343 și nota 62.

¹²⁴ de Chutter 1996, 344.

¹²⁵ Hipocrate, *Despre vise*, VI, 658: „ἀπὸ γὰρ τῶν ἀποθανόντων αἱ τροφαὶ καὶ αὐξήσις καὶ σπέρματα γίνονται”. (<http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hipocrate/songes.htm>, consultat în 22 august 2014).

¹²⁶ Cicero, *Legile*, II, 63, *apud* de Chutter 1996, 344 și nota 66.

¹²⁷ Camps-Gaset 1994, 97.

- Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern*, (Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004; Internationale Archäologie: Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress; Bd. 11), Leidorf, 2008, 107–134.
- Calame 1996
 Claude Calame, *Thésée ou l'imaginaire athénien: légende et culte en Grèce antique*, préface de Pierre Vidal-Naquet, 2e édition revue et corrigée, Lausanne, (1996).
- Camps-Gaset 1994
 Montserrat Camps-Gaset, *L'année des Grecs, la fête et le mythe*, Centre de Recherche d'Histoire Ancienne, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, Paris, (1994).
- Casevitz 1991
 Michel Casevitz, Le vocabulaire agricole dans le calendrier grec. (Marie-Claire Cauvin), *Rites et rythmes agraires*, (collection de *Travaux de la Maison de l'Orient* n° 20), Lyon, (1991).
- Chantraine 1968–1980, I-IV
 P. Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, I-IV, Paris, (1968–1980).
- Chiekova 2008
 D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche*, Bern, Frankfurt am Main, New York, (2008).
- CIRB
Corpus Inscriptionum Regni Bosporani, (ed. V. V. Struve), Moscova-Leningrad, (1965).
- Dana, Dana 2009
 D. Dana, M. Dana, Sur quelques noms théophores d'Istros (Istrodôros, Iëtrodôros, Achillodôros). *Ancient West & East* 8, (2009), 235–241.
- de Chutter 1996
 Xavier de Chutter, La marmite et la panspermie des morts. *Kernos*, 9, (1996), 333–345.
- Detienne 2009
 M. Detienne, *Apollon le couteau à la main. Une approche expérimentale du polythéisme grec*, Paris, (2009).
- Deubner 1966
 L. Deubner, *Attische Feste*, Hildesheim, (1966)
- Ehrhardt 1983
 N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Frankfurt am Main, Bern, New-York, (1983).
- Ehrhardt 1989
 N. Ehrhardt, Apollon Ietros. Ein verschollener Gott Ioniens?. *Istanbul Mitteilungen*, 39, (1989), 115–122.
- Ferrari 2003
 A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*,
- traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iași, (2003).
- Georgoudi 1999
 Stella Georgoudi, La procession chantante des Molpes de Milet. (P. Brulé et Chr. Vendries), *Chanter les dieux: musique et religions dans l'Antiquité grecque et romaine*, (Actes de colloque du 16, 17 et 18 décembre, 1999, Rennes et Lorient), Rennes, (2001), 153–171.
- Gočeva 1998
 Zlatozara Gočeva, Le culte d'Apollon dans les colonies grecques de la côte ouest-pontique. *Kernos* [en ligne], 11, (1998), 227–234.
- Graf 1974
 F. Graf, Das Kollegium der Molpoi von Olbia. *Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft*, 31, (1974), 209–215.
- Graf 1979
 F. Graf, Apollon Delphinios. *Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft*, 36 / 1, (1979), 2–22.
- Graf 1985
 F. Graf, *Nordionische Kulte. Epigraphische und religionsgeschichtliche Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, (Bibliotheca Helvetica Romana 21), Rome, (1985).
- Hanell 1934
 K. Hanell, *Megarische Studien*, Lund, (1934).
- Herda 2006
 A. Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Mainz am Rhein, (2006).
- Herda 2008
 A. Herda, Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezug zur Kolonisation Milets in archaischer Zeit. (Renate Bol, Ursula Höckmann und Patrick Schollmeyer), *Kult (ur) kontakte; Apollon in Milet / Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern*, (Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004; Internationale Archäologie: Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress; Bd. 11), Leidorf, 2008, 13–75.
- IGB I²
Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. I²: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, (ed. Georgi Mihailov), Sofia, (1970).
- IGDOP
Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont, (ed. Laurent Dubois), Genève, (1996).
- IOSPE I²
Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini

- Graecae et latinae*, vol. I²: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae*, (ed. Basilius Latyšev), Sankt Petersburg, (1916).
- ISM I, II, III
Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, vol. I: *Histria și împrejurimile* (ed. D. M. Pippidi), București, (1983); vol. II: *Tomis și teritoriul său*, (ed. Iorgu Stoian), București, (1987); vol. III: *Callatis et son territoire* (ed. Alexandru Avram), București-Paris, (1999).
- I. Olbiae
Inscriptiones Olbiae (Nadpisi Ol'vii) (1917–1965), (ed. T. N. Knipovič, E. I. Levi), Leningrad, (1968).
Johnston 1995–1996
A. Johnston, An epigraphic curiosity from Histria. *Il Mar Nero*, 2, (1995–1996), 99–101.
- Jost 1992
M. Jost, *Aspects de la vie religieuse en Grèce du début du Ve siècle à la fin du IIIe siècle avant J.-C.*, Paris, (1992).
- LSAM
Lois sacrées de l'Asie Mineure, (ed. Franciszek Sokolowski), Paris, (1955).
- LSJ
Liddell H. G., Scott R., Jones H. S., *A Greek-English Lexicon*, with a revised supplement, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Masson 1988
O. Masson, Le culte ionien d'Apollon Oulios, d'après des données onomastiques nouvelles. *Journal des savants*, 3/1, (1988), 173–183.
- Masson 1994
O. Masson, Nouvelles notes d'anthroponymie grecque IV. Le nom Νεομηνίος, Νουμηνίος "enfant de la nouvelle lune et ses variantes. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 102, (1994), 167–184.
- Mikalson 1972
J. D. Mikalson, The Noumenia and Epimenia in Athens. *Harvard Theological Review* 65 (1972), 291–297.
- Milet I.3
Milet I. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899, Heft. III: *Das Delphinion von Milet* (von G. Kawerau und A. Rehm), Berlin, (1914).
- Milet VI.1
Milet VI. Inschriften von Milet, Teil 1, A. *Inschriften n. 187–406* von A. Rehm. mit einem Beitrag von H. Dessau; B. *Nachträge und Übersetzungen zu den Inschriften n. 1–406* (von P. Hermann), Berlin-New York, (1997).
- Nilsson 1906
Martin P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*, Lipsiae, (1906).
- Nilsson 1962
Martin P. Nilsson, *Die Entstehung und religiöse Bedeutung des griechischen Kalenders*, Lund, (1962).
- Popescu 1960
E. Popescu, The Histrian Decree for Aba (2nd century of our era). *Dacia N. S.*, IV, 1960, 273–296.
- Robert 1977
L. Robert, *Documents d'Asie Mineure. Bulletin de Correspondence Hellénique*, 101/1, 1977, 43–132.
- Rusjaeva 1999
A. S. Rusjaeva, Les temene d'Olbia à la lumière de son histoire au VIe siècle av.n.è.. (Otar Lordkipanidzé et Pierre Lévêque), *Religions du Pont-Euxin*, (Actes du VIIIe Symposium de Vani – Colchide), Besançon, (1999), 75–84.
- Rusjaeva-Vinogradov 2000
A. S. Rusjaeva, J. G. Vinogradov, Apollon Ietros, Herrscher von Istros in Olbia. Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, (éd. Alexandru Avram și Mircea Babeș), București, (2000), 229–234.
- Salviat 1958
F. Salviat, Une nouvelle loi thasienne: institutions judiciaires et fêtes religieuses à la fin du IVe siècle av. J.-C.. *Bulletin de correspondance hellénique*, 82, (1958), 193–267.
- Salviat 1992
F. Salviat, Sur la religion de Marseille grecque. (M. Bats et alii), *Marseille grecque et la Gaule. Études Massaliètes* 3, Aix-en-Provence, (1992), 142–150.
- Salviat 1992a
F. Salviat, Calendrier de Paros et calendrier de Thasos, Boedromia, Badromia et la solidarite des armes. (Marie-Madeleine Mactoux, Evelyne Geny), *Mélanges Pierre Lévêque* 6, *Religion*, (Centre de Recherche d'Histoire Ancienne, vol. 113), Paris, (1992), 261–267.
- Salviat 2000
F. Salviat, La source ionienne: Apatouria, Apollon Delphinios et l'oracle, l'Aristarcheion. (A. Hermary, H. Tréziny), *Les cultes des cités phocéennes. Études Massaliètes* 6, acte colocviului din Aix en Provence, Marsilia, 4–5 iunie 1999, Aix-en-Provence, (2000), 25–31.
- SEG
Supplementum epigraphicum graecum, Lugdunum Batavorum, Leiden, (1923–).
- Trippé 2010
N. Trippé, La divinité et ses épicleses dans l'entreprise coloniale: l'exemple de Milet et de ses colonies sur la rive Nord-Ouest du Pont. *Archiv für Religionsgeschichte*, 12, (2010), 23–39.
- Trümpy 1997
Catherine Trümpy, *Untersuchungen zu den*

altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen, Heidelberg, (1997).

Trümpy 1998

Catherine Trümpy, Feste zur Vollmondszeit: Die religiösen Feiern Attikas im Monatslauf und der vorge-schichtliche attische Kultkalender. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 121, (1998), 109–115.

Trümpy 2003

C. Trümpy, Les fondements religieux des calendriers grecs. (Vincianne Pirenne-Delforge, Öhnan Tunca), *Représentations du temps dans les religions. Actes du Colloque organisé par le Centre d'Histoire des Religions de l'Université de Liège*, Genève, (2003), 221–233.

Vinogradov 1987

Ju. G. Vinogradov, Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik. *Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica* II, (ed. A. Fol, V. Zhivkov, N. Nedjalkov), Sofia, (1987), 9–77.

Vinogradov-Kryjiski 1995

Ju. G. Vinogradov, I. D. Kryjiski, *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden, New-York, Köln, (1995).

Calendarul Miletului și al coloniilor sale pontice	Calendarul actual
1. Ταυρεών	aprilie – mai
2. Θαργηλιών	mai / iunie
3. Καλαμαιών	iunie / iulie
4. Πάνημος	iulie / august
5. Μεταγειτνιών	august / septembrie
6. Βοηδρομιών	septembrie / octombrie
7. Πυανεψιών / Κυανεψιών	octombrie / noiembrie
8. Άπατουριών	noiembrie / decembrie
9. Ποσιδεών	decembrie / ianuarie
10. Ληναιών	ianuarie / februarie
11. Άνθεστηριών	februarie / martie
12. Άρτεμισιών	martie / aprilie

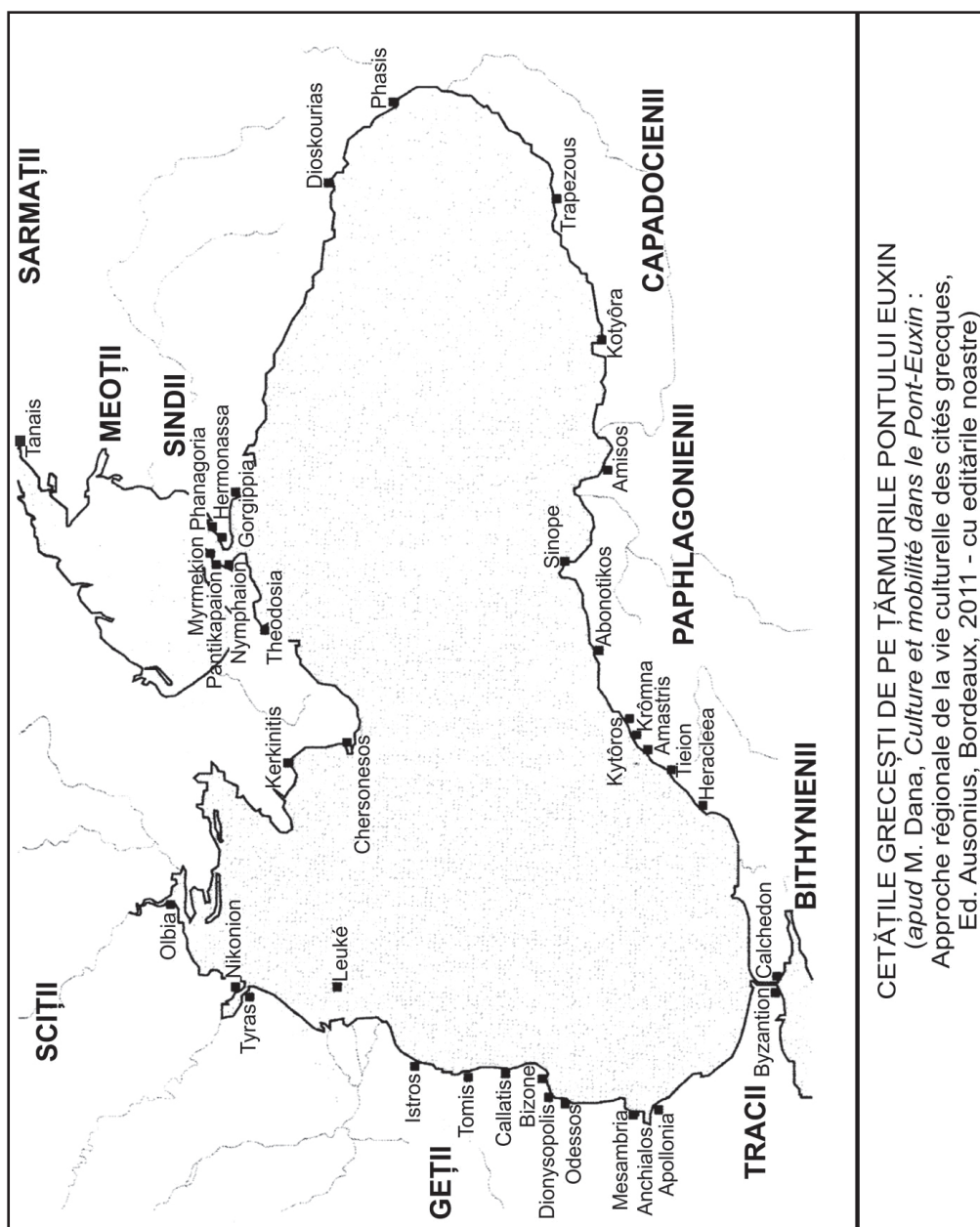

Fig. 1 Calendarul Miletului și al coloniilor sale pontice și calendarul actual

